

٩٦٧٩٨

دانشگاه پیام نور

مرکز تهران

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

گروه معارف نهج البلاغه

موضوع:

دعا در نهج البلاغه

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر مهدی دشتی

استاد مشاور

جناب آقای دکتر سید کاظم عسکری

تحقیق و نگارش

سید عباس میر صادقی

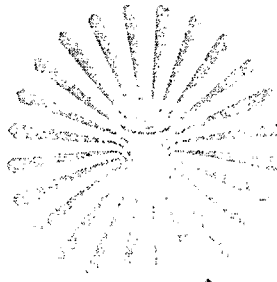
زمستان ۱۳۸۵

۹۶۷۹۸

ب

کتابخانه مرکزی
سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

۱۳۸۷ / ۱۲ / ۱۴

دانشگاه پیام نور

تصویب نامه

پایان نامه تحت عنوان:
(دعا)) در نهج البلاغه

نمره: ۱۸ هجری درجه: عالی

تاریخ دفاع: ۸۶/۰۸/۰۱

اعضای هیات داوران:

نام و نام خانوادگی

۱- آقای دکتر مهدی دشتی

۲- آقای دکتر کاظم عسگری

۳- آقای دکتر محمد دزفولی

۴- آقای دکتر محمدی

هیات داوران

مرتبه علمی

امضاء

استاد راهنما

استاد مشاور

استاد داور

از طرف نماینده گروه

دانشیار

استادیار

استادیار

مناجات نامه

الهی ای امید و عشق آدم	الهی ای فروغ هر دو عالم
در رحمت به رویم کن تو مفتوح	الهی ای طیب و علت روح
شده بر باد یک سر خانمانم	الهی در ضلالت رفته جانم
ترحم کن خداوندا به حال	الهی جاهلم، بشکسته بالم
به توفیق تو ذکر الله الله	الهی ناله دارم در سحرگاه
در رحمت به رویم بسته گشته	الهی روح و جانم خسته گشته
فقیر و بی نوا و دردمندم	الهی بی نوایم، مستمندم
ره بنما تو بر حال گدایان	الهی ای رفیق بی نوایان
به الطافت دلم گردیده شائق	الهی ای حبیب قلب صادق
کرامت کن دلم را سوز آهی	الهی جز تو نبود تکیه گاهی
ز عصیان من غمین و تیره بختم	الهی من نه عبدی نیک بختم
که دل گیرد ز بزم عشق حاصل	الهی کن عطا نوری تو بر دل
زبان در وصف خود گوینده تر کن	الهی جان ز نورت زنده تر کن
منم مسکین، تو بنما سرفرازم	الهی عاشقم در سوز و سازم

سپاس

خداوندا!

نه توان شناخت تو را دارم و نه زبان ثنای تو را

پس چگونه شکرگزار عطای تو باشم

مهربانا!

بسیار شکر می گویمت چرا که توانایی این که قدمی بی حضورت

بردارم، نیست

خدایا:

سپاس می گویم که دستگیرم بودی، مرا آفریدی و به بندگی ات

برگزیدی، اکنون برگرفته را مگذار، مرا در سایه ی لطفت بدار و

جز به فضل خودت مسپار.

«آمین رب العالمین»

تقدیم به

با حمد و سپاس بی کران از خداوند منان، این دست نوشت بی

مقدار را که در سال پیامبر اعظم - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ - توفیق

گردآوری آن فراهم شد و در ماه خون و شهادت - محرم الحرام -

به پایان آمد، هدیه می کنم به ساحت مقدس سرور شهیدان کربلا،

حسین بن علی - عَلَيْهِ السَّلَام - و هفتاد و دو تن از یاران با وفایش،

که خون خود را برای تثبیت احکام اسلام تقدیم کردند.

تقدیر و تشکر

خداوند قادر را شاکر و سپاسگزارم که با عنایات خاصه خویش توفیق مرحمت فرمود تا ورقی دیگر از صفحات عمرم صرف شناخت و معرفت دانش بی منتهای او گردد.

قطعا پیمودن این راه دشوار میسور نبود مگر با رهنمودهای خردمندانه‌ی عزیزان اهل معرفت به ویژه استاد اندیشمند جناب آقای دکتر مهدی دشتی بعنوان «استاد راهنما» و ارشادات استاد فاضل جناب آقای دکتر سید کاظم عسکری بعنوان «استاد مشاور» که همواره یاریگر افکار و اندیشه ام بوده اند.

همچنین در این مسیر از ارشادات و کلام نافذ استاد دانشمند جناب آقای دکتر دزفولی بعنوان (استاد داور) بهره وافر بردم.

ضمن آرزوی سلامت و بهروزی و طول عمر از درگاه خداوند متعال مراتب تقدیر و تشکر را از کلیه این عزیزان اعلام می نمایم.

چکیده

دعا و نیایش جزء لاینفک حیات انسانها است. دعا روح عبادات الهی است. انسان بر اثر دعا، عظمت بندگی خود را به اوج می‌رساند. در طول تاریخ تمام انسانها و پیروان ادیان الهی به نحوی به دعا و نیایش می‌پرداختند.

خداوند در قرآن کریم و پیامبر (ص) و ائمه ی معصومین (ع) در سخنان خویش درس دعا و نیایش با معبود را در هیچان انگیزترین عبارات بیان فرموده‌اند. رسول اکرم (ص) و خاندانش با الهام از قرآن، نیایش‌هایی را با مضامین عالی ساخته‌اند؛ آنچنانکه سراسر جهان را با نیایش‌های شگفت و زیبا که حاوی مجموعه‌ای از معارف اسلامی است، پر کرده‌اند.

سید الاوصیاء حضرت علی (ع) که نمونه‌ی یک انسان کامل است، یکی از جلوه‌های شگفت‌انگیز شخصیتش، ارتباط معنوی وی با خداست، آنحضرت (ع) نه تنها جایگاه بلند دعا و آداب و شرائط و سائر آموزه‌های آن را در سیره‌ی خود تبیین کرده است، بلکه با ارائه‌ی عالی‌ترین و ناب‌ترین مضامین دعا، همچون دعا‌های موجود در نهج البلاغه و دعای کمیل و مناجات شعبانیه، ما را با شیوه‌ی سخن گفتن با خدا آشنا ساخته است.

در این رساله به بررسی موضوع «دعا در نهج البلاغه» پرداخته شده است که شامل پنج فصل بدین شرح می‌باشد:

فصل اول: تعریف لغوی و اصطلاحی دعا، تفاوت دعا و سوال و فرق میان دعا و ندا و همچنین تفاوت دعا و نیایش و انواع دعا (دعای تکوینی و دعای تشریحی) مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل دوم: شامل دعا و نیایش در ادیان الهی، شیوه نیایش در آئین زرتشت و یهود و اسلام و جایگاه دعا در قرآن و حدیث و پیامدهای دعا در روایات می‌باشد.

فصل سوم: پیرامون ضرورت دعا و روحانیت و لذت دعا و اهمیت دعا در قرآن، علی (ع) و دعا و عوامل نیاز بشر به دعا و بهره‌گیری از شفاعت و توسل در دعا و توسل به قرآن و اهلیت (ع) در دعا سخن گفته است.

فصل چهارم: به آثار و فوائد دعا و آداب و شرایط آن، ارتباط دعا و عمل و تلاش، زمان دعا و حکمت و فلسفه دعا در نهج البلاغه اشاره شده است.

و فصل پنجم به موضوع استجاب دعا و آداب آن، تضمین استجاب دعا و شرایط آن و همچنین حکمت تاخیر اجابت دعا و برخی از موانع اجابت دعا پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: دعا، نیایش، استجاب دعا، حکمت دعا، فلسفه دعا و فوائد دعا.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

مقدمه ۱

فصل اول

مفهوم دعا و نیایش

دعا در لغت و اصطلاح ۴

معنای دعا از نظر راغب اصفهانی و جوهری ۴

تعریف دعا از نظر ابو هلال عسکری ۴

سخن اقبال لاهوری درباره‌ی دعا ۸

تعریف دعا در فرهنگ اصطلاحات و تعریفات «نقایس الفتون» ۹

سخن دکتر الکسیس کارل درباره‌ی تعریف دعا ۹

تفاوت دعا و سؤال ۹

تفاوت دعا و ندا ۱۰

سخن علامه طباطبایی پیرامون دعا و ندا ۱۰

تفاوت دعا و نیایش ۱۰

انواع دعا (دعای تکوینی و دعای تشریحی) ۱۱

سخن علامه طباطبایی پیرامون انواع دعا ۱۲

فصل دوم

دعا و نیایش در ادیان الهی

نیایش در آیین زرتشت ۱۵

نیایش در آیین یهود ۱۶

۱۷	نیایش در اسلام.....
۱۸	دعا و جایگاه آن در فرهنگ اسلامی.....
۲۰	دعا و نیایش در قرآن.....
۲۲	فضیلت دعا و نیایش در روایات.....
۲۵	پیامدهای دعا در روایات.....
۲۷	گفتار شهید مطهری (ره) راجع به دعا.....

فصل سوم ضرورت دعا و نیایش

۳۱	ضرورت دعا و نیایش.....
۳۳	سخن دانشمندان غرب پیرامون ضرورت دعا.....
۳۵	اهمیت دعا.....
۳۵	گفتار امام خمینی (ره) پیرامون اهمیت دعا.....
۳۶	سخن شهید مطهری (ره) راجع به اهمیت دعا.....
۳۶	روحانیت دعا.....
۳۶	لذت دعا.....
۳۶	سخن شهید مطهری درباره ی لذت دعا.....
۳۷	سخن دکتر الکسیس کارل پیرامون اهمیت دعا.....
۴۰	دعا ضامن سلامتی است.....
۴۰	اهمیت دعا و نیایش در قرآن.....
۴۱	علی(ع) و دعا.....
۴۲	تأکید بر دعا(خطبه ی ۱۸۶ نهج البلاغه).....
۴۳	فرصت دعا (خطبه ۲۲۱، نهج البلاغه).....
۴۴	فرهنگ نیایش و دعا در سطوح عالی هستی(خطبه ی ۹۰ نهج البلاغه).....

- ۴۴ ..... محرومیت دوزخیان از دعا (نامه ی ۲۷ نهج البلاغه).
- ۴۵ ..... ستایش حق در دعا (خطبه ی ۹۰ نهج البلاغه).
- ۴۶ ..... بهره گیری از شفاعت و توسل در دعا.
- ۴۷ ..... توسل به قرآن (خطبه ی ۱۷۵ نهج البلاغه).
- ۴۸ ..... نهج البلاغه ، خطبه ی ۲۱۳.
- ۴۹ ..... توسل به پیامبر و اهل بیت در دعا (حکمت ۳۵۳ نهج البلاغه).
- ۴۹ ..... بهانه های دعا ، فقر و ثروت ، پیروزی و شکست (نهج البلاغه خطبه ی ۱۵۹).
- ۵۰ ..... نیاز بشر به دعا (نهج البلاغه ، حکمت ۲۹۴).
- ۵۱ ..... عوامل نیاز بشر به دعا.
- ۵۸ ..... خدای سبحان دعای هر دعاکننده را اجابت کند.

فصل چهارم

آثار و فوائد دعا

- ۶۰ ..... ره آورد نیایش از جهت روحی ، شخصیتی ، اعتقادی و اجتماعی.
- ۶۲ ..... سخن دکتر الکسیس کارل درباره ی اثرات دعا.
- ۶۳ ..... گفتار آیت الله محمد تقی مدرس پیروان اثرات دعا.
- ۶۴ ..... سخن دکتر کارل راجع به اثرات طبی دعا.
- ۶۴ ..... بیان آیت الله میرزا جواد ملکی تبریزی راجع به فوائد دعا.
- ۶۵ ..... فوائد دعا در روایات.
- ۶۸ ..... آداب و شرایط دعا.
- ۶۹ ..... لزوم رعایت آداب دعا.
- ۷۱ ..... گفتار آیت الله میرزا جواد ملکی تبریزی پیروان لزوم رعایت آداب دعا.
- ۷۲ ..... شرایط دعا از بیان آیت الله میرزا جواد ملکی تبریزی.

- ۷۴ ..... لزوم پاک و پاکیزه بودن دعاکننده
- ۷۶ ..... ارتباط دعا و عمل (نهج البلاغه ، حکمت ۳۳۰)
- ۷۷ ..... گفتار امام خمینی (ره) راجع به اثرات دعا و رابطه‌ی آن با عمل
- ۷۸ ..... نقش دعا در سازندگی
- ۷۸ ..... سخن آیت الله خامنه‌ای پیرامون نقش دعا در سازندگی
- ۷۹ ..... هنگام دعا
- ۷۹ ..... ۱- دعا هنگام عبادت و پس از آن
- ۸۰ ..... نهج البلاغه خطبه‌ی ۱۸۴
- ۸۰ ..... ۲- دعا در ساعات خاص (نهج البلاغه ، حکمت ۱۰۴)
- ۸۱ ..... دعا در هر مکان
- ۸۲ ..... حکمت و فلسفه‌ی دعا (اهداف دعا)
- ۸۶ ..... ۱- دادخواهی (نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۱۷۱ و ۲۰۸)
- ۸۶ ..... ۲- تلطیف فضای خشونت و قساوت
- ۸۶ ..... ۱-۲- نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۱۷۰
- ۸۷ ..... ۲-۲- نهج البلاغه ، نامده‌ی ۱۵
- ۸۸ ..... ۳-۲- نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۲۰۳
- ۸۹ ..... ۴-۲- نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۱۹۷
- ۹۰ ..... ۳- پرهیز از لغزش
- ۹۰ ..... ۱-۳- نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۱۸۴
- ۹۱ ..... ۲-۳- نهج البلاغه ، حکمت ۹۶
- ۹۲ ..... ۴- استغفار
- ۹۲ ..... ۱-۴- نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۷۷
- ۹۳ ..... آثار استغفار

- ۹۴ ..... زمان و مکان استغفار
- ۹۵ ..... شرایط و آداب استغفار
- ۹۶ ..... دعای باران
- ۹۶ ..... ۲-۴- نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۱۴۳
- ۹۸ ..... ۳-۴- نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۱۴۳ و ۱۱۴
- ۹۹ ..... نماز باران
- ۱۰۱ ..... کیفیت نماز باران
- ۱۰۲ ..... ۴-۴- نهج البلاغه ، حکمت ۴۷۲
- ۱۰۳ ..... ۵-۴- نهج البلاغه ، حکمت ۱۳۸
- ۱۰۳ ..... ۵- بهره گیری از امدادهای غیبی
- ۱۰۳ ..... ۱-۵- نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۴۶ (دعای سفر)
- ۱۰۵ ..... ۲-۵- نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۸۲
- ۱۰۶ ..... ۳-۵- نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۹۸
- ۱۰۸ ..... ۴-۵- نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۹۹
- ۱۰۹ ..... ۵-۵- نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۱۱۲
- ۱۱۰ ..... ۶-۵- نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۱۷۲
- ۱۱۰ ..... ۷-۵- نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۱۸۵
- ۱۱۱ ..... ۸-۵- نهج البلاغه ، نامه‌ی ۳۴
- ۱۱۱ ..... ۶- سپاس حق (نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۲۰۶)
- ۱۱۳ ..... ۷- تحمیل محیط نامساعد و شرایط تنهایی
- ۱۱۳ ..... ۱-۷- نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۱۷
- ۱۱۴ ..... ۲-۷- نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۲۱۸
- ۱۱۶ ..... ۳-۷- نهج البلاغه ، نامه‌ی ۳۱

- ۱۱۶..... ۷-۴- نهج البلاغه ، نامه‌ی ۳۵.....
- ۱۱۷..... ۸- استقامت در مقابل جو سازی ها(نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۱۳۱).....
- ۱۱۸..... ۹- پاسخ در خور به نیکی ها و بدی ها.....
- ۱۱۸..... ۹-۱- نهج البلاغه ، خطبه‌های ۷۱.....
- ۱۱۹..... ۹-۲- نهج البلاغه ، خطبه‌های ۱۰۵.....
- ۱۱۹..... چگونگی صلوات فرستادن بر پیامبر (ص).....
- ۱۲۰..... فلسفه‌ی درود فرستادن بر پیامبر(ص).....
- ۱۲۱..... تاثیر صلوات در استجاب دعا.....
- ۱۲۱..... ۹-۳- نهج البلاغه ، حکمت ۳۵۳.....
- ۱۲۲..... ۹-۴- نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۱۲۸.....
- ۱۲۲..... ۹-۵- نهج البلاغه ، نامه‌ی ۳۴.....
- ۱۲۳..... ۹-۶- نهج البلاغه ، حکمت ۴۱.....
- ۱۲۳..... ۱۰-۱- دعا به عنوان صحنه‌ی تجلی آرمانها و ارزش های عالی.....
- ۱۲۳..... ۱۰-۱-۱- خطبه‌ی ۲۳ نهج البلاغه.....
- ۱۲۴..... ۱۰-۲- خطبه‌ی ۶۳ نهج البلاغه.....
- ۱۲۴..... ۱۰-۳- خطبه‌ی ۱۶۰ نهج البلاغه.....
- ۱۲۵..... ۱۰-۴- خطبه‌ی ۱۶۴ نهج البلاغه.....
- ۱۲۵..... ۱۰-۵- خطبه‌ی ۱۹۶ نهج البلاغه.....
- ۱۲۵..... ۱۰-۶- خطبه‌ی ۲۳۲ نهج البلاغه.....
- ۱۲۶..... ۱۰-۷- نهج البلاغه، نامه‌ی ۳۱.....
- ۱۲۶..... ۱۰-۸- نهج البلاغه ، نامه‌ی ۵۳.....
- ۱۲۷..... دعا علیه دشمنان.....
- ۱۲۷..... ۱- دعا علیه کوفیان(نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۲۵).....

- ۱۲۸ ..... ۲- دعا علیه خوارج (نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۱۲۰).....
- ۱۲۹ ..... ۳- دعا علیه قریش (نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۱۷۱ و ۲۰۸).....
- ۱۳۰ ..... ۴- دعا علیه برخی اشخاص (نهج البلاغه ، خطبه‌ی ۱۳۷).....

فصل پنجم

پیرامون استجابات دعا

- ۱۳۲ ..... چگونگی استجابات دعا.....
- ۱۳۴ ..... تضمین استجابات دعا (نهج البلاغه ، حکمت ۱۳۰).....
- ۱۳۴ ..... گفتار علامه طباطبایی (ره) در تفسیر آیه‌ی ۱۸۶ سوره‌ی بقره.....
- ۱۳۶ ..... اجابت دعای آبرومندان (نهج البلاغه: حکمت ۲۶۱ و ۲۲۲ و ۴۲۷).....
- ۱۳۷ ..... جلوه‌هایی از اسرار استجابات دعا.....
- ۱۳۸ ..... شرایط استجابات دعا.....
- ۱۳۹ ..... گفتار جلال‌الدین مولوی پیرامون اجابت دعا.....
- ۱۴۰ ..... اخلاص در دعا و انقطاع از غیر خدا (نهج البلاغه ، قسمتی از نامه‌ی ۳۱).....
- ۱۴۱ ..... حسن ظن و رجاء به اجابت و رغبت به دعا و نهی از قنوط (نهج البلاغه ، نامه‌ی ۳۱).....
- ۱۴۲ ..... تاکید بر دعا و تضمین استجابات آن.....
- ۱۴۳ ..... حکمت تأخیر استجابات دعا.....
- ۱۴۸ ..... در دعا چه چیزی را باید درخواست کرد؟.....
- ۱۴۹ ..... موانع استجابات دعا.....
- ۱۵۰ ..... نهج البلاغه ، حکمت ۱۰۴.....
- ۱۵۱ ..... نهج البلاغه ، نامه‌ی ۴۷.....
- ۱۵۴ ..... دو گونه دعا که به هدف اجابت نمی‌رسد.....
- ۱۵۷ ..... جمع بندی و نتیجه.....

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَ الصَّلَاةُ وَ السَّلَامُ عَلَى خَاتَمِ الْأَنْبِيَاءِ وَ الْمُرْسَلِينَ إِيَّي الْقَاسِمِ مُحَمَّدٍ (ص) وَ عَلَى آلِهِ الطَّيِّبِينَ

الطَّاهِرِينَ لَا سِوَمَا عَلَى عَلِيٍّ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ وَ وَصِيِّ رَسُولِ رَبِّ الْعَالَمِينَ؛

روح دین، بندگی خداست. پیامبران آمده اند تا انسان را به بندگی خدا فرا بخوانند. هدف نهایی دین های خدایی، تثبیت و ترویج و پایدار کردن بندگی خداست. انسان فقط در خور آن است که بنده ی خدا باشد و این اوج عظمت انسانیت، در بینش الهی است. حتی انسان برتر از آن است که انسان بر او حکومت کند. تنها شایسته آن است که خدا بر او حکومت کند و وسیله ی این بندگی و ابراز این بندگی نیز دعاست.

دعا، روح عبادات الهی است. انسان بر اثر دعا، این عظمت بندگی خود را به اوج می رساند. انسان موجودی آگاه است و تفاوت او با سایر موجودات، برخورداری او از قدرت خرد و تفکر و تعقل و آگاهی است. این آگاهی در عین حالی که وجه امتیاز انسان با سایر موجودات است و آنگاه که خداوند انسان را می آفریند و فرشتگان خدا شگفت زده می شوند که چگونه خداوند موجودی را که دارای هوی و هوس است و زمینه ی فساد و خونریزی و ستم و تجاوز در او هست، خلیفه ی خود قرار می دهد، در حالی که فرشتگان، موجودات برتر هستی که تسلیم محض خدایند و جز پرستش و عبودیت خدا و تسبیح و تقدیس خداوند، کاری ندارند، این موجود را بر فرشتگان ترجیح می دهد و او را جانشین خود می کند، خداوند وجه امتیاز انسان نسبت به فرشتگان را تعلیم اسماء و استعداد آگاهی انسان از رموز آفرینش و هستی، معرفی می کند. این آگاهی وجه امتیاز انسان است، اما همین آگاهی اگر هدایت نشود و اگر انسان آگاه، بر یک منبع عظیم و مطمئن متکی نشود، باعث گرفتاری انسان خواهد شد.

اگر پژوهش دقیق علمی صورت بگیرد، شاید اساسی ترین عامل شقاوت و سعادت جامعه بشری اعم از اینکه در جامعه ی سنتی و یا جامعه ی مدرن و پیشرفته زندگی می کند، در یک جمله خلاصه نماییم، دوری و نزدیکی "فاصله" شناخت انسان از دنیای پیرامونی و ماورای خود می باشد.

دعا و نیایش عامل اصلی حذف این "فاصله" است، زیرا در طول تاریخ تمام انسانها و پیروان ادیان الهی به نحوی به دعا و نیایش احتیاج داشته اند، تنها شیوه نیایش و دعایشان متفاوت بوده است.

پس با توجه به این ارزش و منزلت دعا است که در متون دینی در باره آن اصرار فراوان شد. خدای سبحان فرمود: « قُلْ مَا يَعْبُورُ بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ »؛ یعنی بگو اگر دعای شما نباشد، پروردگارم هیچ اعتنایی به شما نمی کند. و در برخی روایات آمده:

هر عمل عبادی اندازه و حدی خاص دارد، مثلاً نماز در شبانه روز پنج مرتبه تعیین شده، روزه یک ماه رمضان، و حج یک بار در عمر، زکات نصاب خاصی دارد و مانند آن، اما برای دعا حدی معین نشده.^۱

پیامبران الهی چون حضرت "نوح، ایوب، موسی، ابراهیم، زکریا و... علیهم السلام" هر یکی بر اساس شرایط زمانی و مشکلاتشان از شیوه و روشهای خاص خود در دعا و نیایش استفاده می کردند و همینطور پیامبر بزرگوار اسلام حضرت محمد (ص) و ائمه ی معصومین (ع) هر کدام متناسب با شرایط زمانی و نیازهایشان از روشهای متفاوت بهره می گرفتند.

پیشوایان دین، با زبان دعا بطور غیر مستقیم ولی با ظریف ترین شیوه ی تعلیم و تربیت، چگونه زیستن، چگونه با دیگران رفتار کردن و چگونگی تربیت کردن فرزندان را به مردم می آموزند. رفتارهای آکنده از پوچگرائی که گرایشهای مادی در جهان امروز بر فضای زندگی انسانها حاکم کرده است، بیش از هر زمان دیگری ضرورت پرداختن به امور معنوی از جمله راز و نیاز با خدا و بهره برداری از تعالیم نهفته در ادعیه که شاخه ای از شجره ی معارف الهی هستند، را گوشزد مینماید. با بهره گیری از این تعالیم، میتوان به تربیت نفس پرداخت و در سایه ی آن، جامعه را متحول نمود.

معارف الهی نهفته در دعاها، حاوی دستورالعمل های تربیتی عمیقی در جهت تربیت اجتماعی و پرورش افراد واجد کارائی لازم برای حضور فعال در جامعه میباشد. همین تربیت اجتماعی است که از یکسو پوچگرائی را نفی می کند و از سوی دیگر انزوا و عزلت و همچون عضوی غیر کارآمد از فعالیت های اجتماعی، گریختن را محکوم می نماید.

بدین ترتیب، معارف برآمده از دعاها نه تنها رابطه انسان و خدا را تنظیم می کند، بلکه راهنمای عمل آحاد جامعه برای چگونه برقرار کردن روابط اجتماعی نیز هست.

زبان شیرین دعا از آنجا که با ژرفای روح انسان سر و کار دارد و زیباترین فراز زندگی او را که ارتباط با خداست، تشکیل می دهد، با گیرائی منحصر به فرد خود آنچنان بکار گیرنده این زبان را مسحور خود می کند که در لحظه ی خواندن دعا، هر اندیشه ای جز سخن گفتن با مخاطب مقدس خود را کنار می گذارد. این حالت معنوی و این سکر روحانی از آنجا که همه جوارح و مشاعر به زبان آورنده فرازهای دعا را تسخیر می کند، وجود او را برای همسو شدن با خصال نیکو و صفات برجسته و ستوده مخاطب مقدس و محبوب به تکاپو وا می دارد. این، خود اثر بسیار ژرف و مهمی است که اگر استمرار یابد، قطعاً انسان مأنوس با دعا را به مراحل از تکامل و تعالی روح خواهد رساند و این، ظریف ترین بخش از آثار تربیتی دعا است.

در جامعه ی اسلامی ما سنت های زیبای مذهبی بویژه برگزاری آئین های دعا و نیایش باید زنده شوند تا در سایه همین سنت ها، بخش قابل ملاحظه ای از تربیت اجتماعی بویژه تربیت کودکان و نوجوانان تأمین گردد.

۱. اصول کافی، ج ۴، کتاب الدعاء، ص ۲۵۷، نشر بنیاد رسالت.

پس دعا و نیاش جزء لاینفک حیات انسانهاست. اما مهمترین شیوه ی دعا و نیایش برای تقرّب به خداوند، تزکیه نفس و رفع نیازهای مادی - معنوی، شیوه و روش پیامبر اکرم (ص) و ائمه ی معصومین (ع) می باشد. و لذا در بحث از دعا، ما به مهم ترین اصول و بنیادهای آن اکتفاء نموده و مقاله را با ارائه مطالبی پیرامون تعریف دعا، عوامل و زمینه های توجّه نمودن به دعا، اهمیت دعا، فواید دعا، و آداب و شرایط استجابت دعا، در نهج البلاغه با بیان علی (ع) به بررسی خواهیم پرداخت.

فصل اول

مفهوم دعا و نیایش

دعا در لغت و اصطلاح:

« دعا » در فرهنگ لغت به مفهوم خواندن، صدا زدن و عبادت و نیایش است، خواندن، گاهی توأم با خواستن است و زمانی به شکل راز و نیاز و تضرع و ابتهال می باشد. اصل آن « دعاو » بوده است و به دلیل قرار گرفتن واو پس از الف زائده، بر اساس قواعد اعلال به همزه تبدیل شده است.

جوهری آن را از ماده ی « دعوت » به معنای « فراخواندن به غذا » دانسته است. راغب معتقد است که « دعاء » به مانند « نداء » (آواز دادن) است، با این تفاوت که ندا کردن، بلند نمودن صدا و کشیدن آن است، اما دعا هم آهسته انجام می شود و هم با صدای بلند، (الفروق اللغویة، ۲۶) و نیز گاهی دعا به وسیله ی علامتی که مقصود را بفهماند، انجام می شود و هیچ نیازی به صدا کردن نیست، ولی ندا جز به بلند کردن و کشیدن صدا صورت نمی گیرد و ظاهراً این در صورتی است که قرینه ای در جمله نباشد و گر نه ندا هم به معنی دعا می آید، چنانکه خدا فرموده است: « إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا »^۱ و نیز ندا با الفاظی همچون « یا »، « آیا » و نظایر آن ادا می شود و مخاطبی به آن ضمیمه نمی شود، در حالی که « دعا » در جایی به کار می رود که نام مخاطب برده شود، هر چند ممکن است این دو واژه به جای یکدیگر نیز به کار روند.

ابوهلال عسکری ضمن تعریف دعا به « خواندن »، در تفاوت میان آن و ندا گفته است: « دعا می تواند با صدای بلند یا کوتاه باشد، اما ندا خواندن با آواز بلند است. » او همچنین در باره ی تفاوت دعا و « مسئلت » (درخواست)، معتقد است که مسئلت همواره با نوعی خضوع همراه است و مخاطب آن دارای مقامی برتر است، اما دعا اگر متوجه خداوند باشد، با کرنش همراه است و اگر مخاطب آن با دعا کننده برابر باشد، با کرنش همراه نیست. دعا را در اصطلاح شرعی به معنای روی آوردن به خداوند و درخواست از او با حالت خضوع دانسته اند. البته گاه از باب مجاز به صرف تمجید و ستایش خداوند نیز « دعا » گفته شده است، چه انسان در کنار آن درخواست خود را یادآوری کند یا نکند.^۲

گاهی ذکر را نیز دعا نامند، چنانکه ابو اسحاق معتقد است، دعا و درخواست از خداوند بر سه گونه است: گونه اول، بیان توحید و ثنای الهی است؛ چنان که گویند: « يَا لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ ». گونه ی دوم: درخواست بخشش و رحمت از خدا است؛ چنانکه

^۱ . مریم/۳۷.

^۲ . فیض کاشانی، محسن، التحفة السنیة، ص ۲۵.

گویند: «اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَنَا». گونه ی سوم: درخواست بهره ی دنیایی است؛ چنانکه می گویند: «اللَّهُمَّ ارْزُقْنِي مَالاً وَوَلَدًا». به تمام این گونه ها دعا گفته می شود؛ زیرا انسان در آغاز درخواست خود می گوید: «یا الله، یا رب، یا رحمن».

بر این اساس در معنای اصطلاحی دعا، مفهوم لغوی آن، یعنی درخواست و طلب، لحاظ شده است؛ با این تفاوت که اولاً: مخاطب دعا در مفهوم لغوی عام است و شامل انسان هایی برابر یا برتر از داعی (دعا کننده) می باشد؛ درحالی که مخاطب در مفهوم اصطلاحی تنها خداوند است. ثانیاً: در مفهوم لغوی دعا، گرنش همراه نیست؛ اما در مفهوم اصطلاحی دعا، گرنش و خضوع در برابر خداوند لحاظ شده است.

واژه ی دعا در آیات قرآن به معنای خواندن «أَجِيبْ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ» کمک خواستن «أَدْعُوا شُهَدَائِكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ» دعوت کردن «وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَامِ» و پرسش کردن «قَالُوا ادْعُ لَنَا يُبَيِّنْ لَنَا مَا لُونُهَا» به کار رفته است و نیز بر طبق روایات اسلامی و احادیث اهل بیت (ع) دعا مغز عبادت و وسیله ای برای تقرب به خداوند است.

به بیان دیگر، نیایش به معنای راز و نیاز با خداوند نیز می باشد و برخی، نیایش و ادعیه را قرآن صاعد گفته اند. زیباترین جلوه های این راز و نیاز ها را می توان در ادعیه اهل بیت (ع) مشاهده کرد. خداوند با انسان در قالب آیات قرآن سخن می گوید و انسان با راز و نیاز و ذکر خداوند با پروردگار گفتگو می کند. این راز و نیاز گاه به سبب مشکلاتی است که انسان در زندگی با آنها روبرو می شود. اما گاه دعا، ذکر و یاد کرد محبوب است، انسان با محبوب و معشوق خود سخن می گوید و ذکر خداوند را ذکر معشوقش می داند. بنابراین انسانی که دلش به نور ایمان منور گردیده است، همواره به یاد خداوند است و او را در آشکار و پنهان یاد می کند. به همین سبب است که حضرت علی (ع) در فرازی از دعای ارزشمند کمیل می فرماید: «أَسْأَلُكَ بِحَقِّكَ وَ قُدْسِكَ وَ أَعْظَمِ صِفَاتِكَ وَ أَسْمَائِكَ أَنْ تَجْعَلَ أَوْقَاتِي مِنَ اللَّيْلِ وَ النَّهَارِ بِذِكْرِكَ مَعْمُورَةً»، یعنی خداوند، اوقاتی از روز و شب مرا به ذکر خودت آبادگردان. بنابراین ذکر خدا و دعا به درگاه او موجب آبادگرداندن و عمارت دلهاست. وقتی که انسان به چیزی و یا کسی علاقمند باشد، همواره از او یاد می کند، بنابراین طبیعی است، همواره انسانی که عاشق خداوند است نیز از او یاد می کند. بنابراین نیایش، گفتگویی با محبوب است. به همین سبب دوری از محبوب و فراق او برای عاشق توان فرسا و رنج آور است و به همین دلیل است که مولای متقیان در دعای کمیل چنین می فرمایند: «رَبِّي صَبْرْتُ عَلَيَّ عَذَابِكَ وَ كَيْفَ أَصْبِرُ عَلَيَّ فِرَاقِكَ»، یعنی خدایا گیرم که بتوانم بر عذاب تو صبر کنم؛ دوری از تو را چگونه تاب آورم؟

خواجه عبدالله انصاری در منازل السائرین می گوید: تذکر فوق تفکر است زیرا که طلب محبوب است و تذکر حصول محبوب است. ثمره ی همه عبادات، یادکرد محبوب است. در مناجات شعبانیه نیز چنین می خوانیم: «إِلَهِي وَ إِلَهْمَنِي وَ لَهَا بِذِكْرِكَ إِلَيَّ ذِكْرُكَ»، یعنی خدایا، به من شیفتگی ذکر پیایی خود را الهام کن.